

DE RECEPTIE VAN HOMEOPATHIE IN
BELGIE: 1874-1914¹

DOOR

W. VAN PRAET

Lic. Geschiedenis RUG

Het vertrouwen in de arts brandt vandaag op geen al te hoog pitje. Het doorgedreven gebruik van zware medicatie, de suprematie van de techniek en het aanslepend geruzie tussen artsen en ziekenfondsen zijn hier slechts enkele voorbeelden van. Vanaf de jaren zeventig manifesteerde het ongenoegen van de medische consument zich in een opbloei van alternatieve geneeswijzen, en de homeopathie is hier ongetwijfeld één van de meeste bekende van. Hoewel het vandaag bijna tweehonderd jaar geleden is dat dit therapeutisch stelsel werd ontwikkeld, blijft de precieze inhoud voor velen toch nog een groot vraagteken. Toen wij onze studie aanvatten, gebeurde dit dan ook voor een groot stuk uit nieuwsgierigheid.

Als onderzoeksveld fungeerde de Belgische samenleving op het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De cruciale vraag die wij ons hierbij stelden, was deze naar het succes van het therapeutisch stelsel en naar de oorzaken die aan de basis lagen van een eventuele bloei of gebrek aan belangstelling. Op deze manier hoopten wij niet alleen een nuttige bijdrage te leveren tot het historisch-wetenschappelijk onderzoek, maar tevens een beter inzicht te krijgen in de problematiek van de huidige gezondheidszorg.

Uiteraard dienden een aantal obstakels te worden omzeild. Relevante literatuur en bronnenmateriaal bleken niet overvloedig

1. Samenvatting van de licentiaatsverhandeling die in 1987 onder dezelfde titel werd voorgelegd aan de Rijksuniversiteit van Gent.

aanwezig, zodat de homeopathische tijdschriften onze belangrijkste bron van informatie werden. Door dit overwicht aan eenzijdig bronnenmateriaal was het risico op subjectiviteit niet denkbeeldig, te meer daar het hier een vrij controversieel en gevoelsgeladen onderwerp betreft. We hebben er in elk geval steeds naar gestreefd ons zo neutraal mogelijk op te stellen in deze discussie en het uitspreken van een waardeoordeel te vermijden. Het louter medisch-wetenschappelijk aspect komt dan ook enkel ter sprake waar ons dit nodig leek.

In een inleiding zullen wij het voorafgaandelijk hebben over de grondbeginselen van de homeopathische geneeswijze en haar verspreiding in België. Daarna komt de situatie tijdens de periode 1874-1914 uitvoerig aan bod. Hierin onderscheiden we zes punten. Het eerste betreft de geografische verspreiding van de homeopathie in België.

In een volgend stadium nemen wij de organisatie van de alternatieve geneeswijze onder de loep. Subthema's zijn de verenigingen, de dispensaria en de tijdschriften. Vervolgens wordt de toestand in België in een internationaal kader geplaatst. Hoe zat het met de verspreiding in andere landen? Welke invloed ondergingen de Belgische homeopaten van hun buitenlandse collega's?

De punten vier en vijf handelen achtereenvolgens over de relatie met de officiële (of klassieke) geneeskunde en de houding van de overheid.

In een laatste deel maken wij tenslotte een balans op van het succes van de homeopathie in België gedurende de door ons onderzochte periode. Tevens proberen wij hiervoor een verklaring te geven.

Homeopathie is als geneeskundig stelsel ontstaan eind achttiende, begin negentiende eeuw.² In deze periode van therapeutisch scepticisme ontwikkelde de Duitse arts Samuel Friedrich Christian

2. Ter ill.: ARNOLD-RICHEZ F., 2. *Les autres médecins*, Paris, Bordas, 1980, pp. 40-48 (Pratique de la Santé); DE JONGH D.K., *Critische beschouwingen over de homeopathie. Ontstaan, ontwikkeling en wezen van dit therapeutisch stelsel*, Amsterdam, Noord-Hollandse Uitgevers Maatschappij, 1943, pp. 1-43; PLISNIER E., *Wat is homeopathie? Pleidooi voor een menselijke geneeskunde* (Guérir sans risques. Vertaald door P. Vervaet), Brugge, Vanden Broele, 1976, pp. 27 sq.

Hahnemann (1755-1843) de basisprincipes van een geneeswijze die, alhoewel ze in de Belgische officiële, medische kringen nooit is aanvaard, tot op heden aanhangers is blijven vinden. De homeopathische methode steunt op een drietal beginselen. Vooreerst is er de gelijksoortigheids- of similiaregel, die stelt dat het gelijksoortige wordt genezen met het gelijksoortige. Dit houdt concreet in dat men een ziektebeeld behandelt met een middel dat bij de gezonde mens er op lijkende verschijnselen veroorzaakt. Twee andere principes zijn het onderzoek van de werking van geneesmiddelen op het gezonde lichaam en de toediening van het medicament in sterk verdunde dosis.

De eerste Belgische homeopaat was P. De Moor uit Aalst.³ Deze Oostvlaamse arts vatte in 1827 de studie aan van de homeopathie en ging daarvoor zelfs in de leer bij dr. Léon Simon te Parijs. Vanaf 1829 paste hij deze therapeutische methode ook toe in de praktijk. Kort na de Belgische onafhankelijkheid kreeg De Moor het gezelschap van enkele geneesheren uit het Brusselse, waar enige tijd nadien een homeopathische apotheek en een dispensarium met gratis verzorging werden opgericht. In 1837 kende de hoofdstad haar eerste vereniging, de "Société homoeopathique belge." Eerder was te Luik reeds de "Société homoeopathique liègeoise" opgericht (1835).

1. DE GEOGRAFISCHE VERSPREIDING VAN DE HOMEOPATHIE IN BELGIË

In 1874 bedroeg het aantal dokters dat homeopathie toepaste, om en bij de zestig (zie tabel 1). De sterkste concentraties bevonden zich in de Belgische hoofdstad (gemiddeld één derde van het totaal aantal homeopaten in de periode 1874-1914), te Antwerpen en te Gent (samen goed voor twintig procent van het Belgisch homeopathisch corps tussen 1874 en 1914).

Provinciaal bekeken vonden wij de homeopaten dan ook het sterkst vertegenwoordigd in Brabant, Oost-Vlaanderen en Antwerpen, niet enkel in absolute cijfers, maar ook ten opzichte van het aantal inwoners en het globaal medisch aanbod (i.e. het totaal aantal artsen)

3. Over de pionierstijd van de homeopathie in België: SCHEPENS E., STOCKMAN J., *Esquisse historique de l'homoeopathie en Belgique*, RHB, II, 1876, 11, pp. 335-340; 12, pp. 353-358.

per provincie (zie tabellen 2 en 3). Als vierde in de rij mag West-Vlaanderen worden geplaatst.

Merkwaardig is dat de homeopathische therapie in het zuiden van het land minder succesrijk was dan in het noorden. Indien we Brabant buiten beschouwing laten, dan noteren wij voor de vier Vlaamse provincies een (minimaal) gemiddelde van 17,33 homeopathische artsen per jaar tegenover 6,33 in het zuiden van het land.⁴ Hoe dit verschil is gegroeid, is lang niet duidelijk. Het is evenwel eigenaardig dat wat de totale artsenbezetting in België in het jaar 1900 betreft, precies het omgekeerde waar te nemen valt: Wallonië, met zijn relatief kleiner aantal homeopaten, telde bij de eeuwwisseling 5,3 geneesheren per 1000 inwoners tegenover 4,3 in Vlaanderen. Een oorzakelijk verband tussen deze twee tegengestelde geografische patronen kon echter niet aangetoond worden.

Een tweede interessante constatacie wat betreft de geografische verspreiding is het feit dat de homeopathische artsen veel sterker vertegenwoordigd waren in de stad dan op het platteland (zie tabel 4).⁵ In de periode 1874-1914 woonden gemiddeld 34 van de 38,8 homeopaten in gemeenten met meer dan 5000 inwoners. Deze wanverhouding tussen stad en platteland is echter geen typisch homeopathisch gegeven. K. VELLE noteerde voor België in het jaar 1881 een medische bezetting van 1 arts op 1774 in de centra met meer dan 5000 inwoners, tegenover 1 arts op 3570 inwoners in de kleinere gemeenten.⁶ Dezelfde auteur schreef deze ondermedicalisering van het platteland toe aan factoren als de lage levensstandaard, de economische onderontwikkeling, de gebrekkige communicatiemiddelen, de lage alfabetisatiegraad, de concurrentie met geestelijken, bezweerders,..., de slechte perceptiegraad van de bevolking, de politieke onwetendheid en de culturele achterstand. Deze kwantitatieve benadering via het aantal homeopathische geneesheren dient hier evenwel iets te worden genuanceerd. Een onderzoek van de petitie ter begunstiging van homeopathie die in

4. Wij hebben het over "minimaal gemiddelde", omdat niet van alle artsen de verblijfplaats is gekend. Deze categorie werd bijgevolg niet opgenomen in de tabellen 2, 3 en 4. Een vergelijking tussen tabel 1 en tabel 4 toont het verschil aan.

5. Met "stad" wordt elke gemeente met 5000 inwoners en meer bedoeld.

6. VELLE K., *Medicalisering in België in historisch perspectief: een inleiding*, Belgisch Tijdschrift voor filologie en geschiedenis, LXIV, 1986, 2, pp. 275-277.

1874, 1880 en 1881 aan de senaat werden gericht, leerde immers dat in de kleinere centra meer sympathisanten van Hahnemanns leer woonden dan tabel 4 laat vermoeden. Onder de gemeenten waarvan een groep inwoners bij een dergelijk initiatief betrokken was, noteerden wij er 13 met minder dan 5000 inwoners tegenover 7 grotere centra.⁷ Het gaat dus niet op om homeopathie als een louter stedelijke aangelegenheid te bestempelen.

Tot slot moet de sterke aantrekkingskracht van Brussel nog even worden toegelicht. Hier woonde gemiddeld één derde van de Belgische homeopaten (zie tabel 5). Deze sterke concentratie in de hoofdstad gaat terug op de pionierstijd van de homeopathie in België. Brussel was de stad van de eerste homeopathische apotheek en het eerste homeopathische dispensarium, en kende reeds vroeg een homeopathische vereniging ("société homoeopathique belge," 1837).

De situatie in België kan op dit vlak worden vergeleken met deze in Groot-Brittannië, Frankrijk en Spanje. In deze landen was eveneens een aanzienlijk deel van de homeopaten gevestigd in de respectieve hoofdsteden Londen, Parijs en Madrid. De algemene medische bezetting was in Brussel ten andere zeer groot: 1 arts op 920 inwoners in de Brusselse agglomeratie tegenover 1 op 1888 in België en 1 op 2577 in de landelijke Brusselse agglomeratie.⁸ Men kan zich afvragen waarom de geneesheer in een dergelijke situatie geen andere plaats opzocht om zijn praktijk uit te oefenen. Het is in elk geval niet uitgesloten dat deze concurrentie onder het medisch personeel ten dele het succes van de homeopathie in Brussel positief heeft beïnvloed.

7. APS, le 9 mars 1874, p. 78; APS, le 26 mai 1874, p. 155; APS, le 27 décembre 1880, p. 17; APS, le 23 février 1881, p. 67; APS, le 28 mars 1881, p. 71; APS, le 31 mars 1881, p. 112; APS, le 1er avril 1881, p. 129; APS, le 2 avril 1881, p. 145; APS, le 6 avril 1881, p. 169; APS, le 8 avril 1881, p. 198; APS, le 7 juin 1881, p. 215; APS, le 9 juin 1881, p. 239; APS, le 16 juin 1881, p. 290; APS, le 20 juin 1881, p. 379; APS, le 20 juillet 1881, p. 380.

8. *Exposé de la situation du royaume de 1876 à 1900. Tome II, Bruxelles, G. Piquart, 1912, pp. 159-160.*

2. DE ORGANISATIE VAN DE HOMEOPATHIE IN BELGIË

Op structureel-organisatorisch vlak kende de homeopathie in België drie belangrijke schakels: de verenigingen, de (redacties van de) tijdschriften en de dispensaria. Alle waren terzelfdertijd mogelijke contactplaatsen en middelen om het homeopathische ideëngoed te verspreiden.

a. De verenigingen

In de periode 1874-1914 telden wij in België 5 homeopathische, medisch-wetenschappelijke verenigingen, waarvan er 4 werden opgericht in de jaren zeventig. De activiteiten van deze verenigingen situeerden zich grosso modo op twee niveaus.⁹ Op konfessioneel vlak konden die bestaan in het verlenen van medewerking aan tijdschriften, het sturen van petitie's en protestbrieven aan de overheid, het afvaardigen van leden naar congressen, enz. Daarnaast hadden de vergaderingen ook een zuiver wetenschappelijk nut: zo werden er ervaringen uitgewisseld en problemen voorgelegd die men in de praktijk had ontmoet. De belangrijkste vereniging, alleen al omwille van haar levensduur, was zonder twijfel de "Cercle médical homoeopathique des Flandres," die waarschijnlijk werd opgericht in 1872 en ook vandaag nog bestaat.¹⁰ Zeker een tachtigtal leden waren

9. De informatie over de verenigingen is afkomstig uit de publicaties van de vergaderingen in de homeopathische tijdschriften:

— "Association centrale de homoeopathes belges:" RHB, 1879-1898; JBH, 1894-1896.

— "Cercle médical homoeopathique des Flandres:" RHB, 1874-1879; HM, 1879-1880; UH, 1886-1892; JBH, 1894-1914.

— "Société belge d'homoeopathie:" JBH, 1904.

— "Société belge de médecine homoeopathique:" HM, 1878-1879.

— "Société du dispensaire Hahnemann:" RHB, 1875-1876.

Daarnaast maakten wij ook gebruik van DELESTINNE, *Les Sociétés d'homoeopathie en Belgique*, RBH, XI, 1959, 2, pp. 51-53.

10. Intussen is de naam wel veranderd: in 1920 werd dit "Société belge d'homoeopathie" en vanaf 1972 heette de vereniging "Société royale belge d'homoeopathie" — "Koninklijke Belgische vereniging voor homoeopathie." DELESTINNE, *Le centenaire de la Société royale belge d'homoeopathie*, RBH, XXIV, 1972, 2, p. 240 en p. 243.

hier in de door ons bestudeerde periode bij aangesloten (vooral geneesheren, maar ook veeartsen, apothekers en tandartsen). Deze vereniging kende in de negentiende eeuw slechts één waardige tegenhanger, namelijk de “Association centrale des homoeopathes belges” (1879-1902), die nauw verbonden was met de “Revue homoeopathique belge” van dr. Martiny. Andere organisaties zoals de “Société du dispensaire Hahnemann” (opgericht in 1874, later “Société homoeopathique belge”), de “Société belge de médecine homoeopathique” (1877-1882?) en de “Société belge d’homoeopathie” (1904) waren slechts een kort leven beschoren.

Bij dit alles is de rol van de Brusselse homeopaten eerder ontgoochelend. Zij hadden weliswaar het belangrijkste aandeel in de oprichting van de vier laatstgenoemde verenigingen, maar slaagden er toch niet in om één organisatie permanent in leven te houden. En dit terwijl de artsen uit de hoofdstad toch gemiddeld één derde van het totaal aantal homeopathische geneesheren uitmaakten. Opmerkelijk is tevens dat omstreeks 1880 twee verenigingen een tijd lang naast elkaar bestonden in dezelfde stad.¹¹ Dit gebrek aan verstandhouding – dat men bij de lectuur van homeopathische tijdschriften van tijd tot tijd kan terugvinden – is typerend voor het hele Belgische homeopathische artsencorps.¹² Zo slaagde men er in 1891 niet in een federatie op te richten die de belangen van alle homeopaten zou behartigen.¹³ De afwijzende houding van de “Association centrale des homoeopathes belges” in deze kwestie wijst er opnieuw op dat de Brusselse homeopaten er weinig voor voelden een hecht blok te vormen.¹⁴ Wat hier de oorzaak van was, valt moeilijk te achterhalen. Waren het louter persoonlijke geschillen? Ging het om doctrinaire discussies? Maakte de populariteit van Hahnemanns leer in Brussel de artsen minder enthousiast voor gecoördineerde acties? We moeten het antwoord schuldig blijven. We

11. De “Association centrale des homoeopathes belges” en de “Société belge de médecine homoeopathique.”

12. Ter ill. :[FLASSCHOEN], *Reculade*, RM, I, 1876, 2, p.2; [FLASSCHOEN], *La guerre est déclarée!*, RM, I, 1876, 1, p. 2.

13. Dit werd voorgesteld door de “Cercle médical homoeopathique des Flandres.” *Cercle médical homoeopathique des Flandres. Séance du 28 octobre 1891*, UH, VI, 1892, 2, p. 47.

14. *Cercle médical homoeopathique des Flandres. Séance du 27 janvier 1892*, UH, VI, 1892, 2, pp. 48-49.

kunnen enkel met zekerheid stellen dat de Brusselse homeopaten veel kans hadden elkaar te ontmoeten, zodat de nood aan geplande bijeenkomsten wel niet zo groot zal geweest zijn. Anderzijds zal dit de kans op wrijvingen dan natuurlijk weer hebben vergroot.

b. De dispensaria.

Naast de verenigingen boden de dispensaria en poliklinieken de mogelijkheid aan de homeopaten om de onderlinge contacten te onderhouden. In deze instellingen, die werden beheerd door één arts of een groep geneesheren, konden zieken uit armere bevolkingslagen voor een (meestal) gratis verzorging terecht.¹⁵ Zonder het humanitaire karakter van dergelijke initiatieven te miskennen, dient hier vooral gewezen te worden op het propagandistische aspect en de bedoeling Hahnemanns leer ook bij de minder gegoeden populair te maken. Of de keuze van deze laatsten voor een bepaald dispensarium een weerspiegeling was van het succes van de geneeswijze die er werd toegepast, valt sterk te betwijfelen. Meer dan waarschijnlijk waren factoren als de ligging van de verzorgingsinstelling, de kostprijs van behandeling en medicatie, en het verkrijgen van extraatjes, zoals vleesbonnen, van meer doorslaggevende aard.

Vooraf de jaren negentig waren op het vlak van de homeopathische dispensaria van groot belang. Niet minder dan vier verzorgingscentra die gepatroneerd werden door één of andere liefdadigheidsorganisatie, werden toen opgericht. Zo ontstonden dispensaria in Sint-Joost-ten-Node (1893, rue de la Comète), met de financiële steun van een vrouwelijk liefdadigheidscomité,¹⁶ en in het klooster van de heilige Vincentius a Paulo te Brugge (1894), onder leiding van dr. J. De Cooman.¹⁷ De voornaamste waren echter de polikliniek van de "Société de Bienfaisance Hahnemann" uit Brussel en de Antwerpse dispensaria van het Bureel van Weldadigheid. In het eerste geval ging het om een heroprichting van het

15. We zullen het hier enkel hebben over de dispensaria die door een groep artsen werden beheerd.

16. *Association centrale des homoeopathes belges. Séance du 17 janvier 1893*, RHB, XIX, 1893, 11, p. 327.

17. DE COOMAN J., *Rapport aux Dames de la Charité sur la 1re année de fonctionnement du dispensaire homoeopathique de Bruges*, JBH, III, 1896, 1, pp. 18-24.

Hahnemanndispensarium, ontstaan in 1855, en waar vooral de naam van dokter Mouremans aan verbonden is. Tijdens de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig werden hier verscheidene homeopaten gevormd. Na het wegvallen van de dokters Mouremans en Jahr ging het met het dispensarium echter snel bergaf, en uiteindelijk werd het verlaten in 1896.¹⁸ Eén jaar later werd een polikliniek opgericht,¹⁹ met de financiële steun van meer dan honderd personen.²⁰ Hier zouden in totaal 15 artsen actief zijn, maar toch werd de instelling in 1903 opgeheven.²¹ De belangrijkste oorzaak hiervan was het feit dat het mis liep met de recrutering van nieuwe adepten.²² Eenzelfde lot was trouwens ook de Antwerpse dispensaria van het Bureel van Weldadigheid beschoren. Deze werden opengesteld in 1892 en waren vanwege hun publiek karakter een de facto erkenning van Hahnemanns geneeskundig stelsel door de lokale overheid.²³ Het hoeft geen betoog dat deze gebeurtenis heel wat stof deed opwaaien, en dit niet alleen in medische kringen.²⁴ De Antwerpse dispensaria kenden aanvankelijk een veelbelovende start, met o.a. de aanstelling van een tweede homeopaat als armendokter in 1895 en de installatie van een homeopathische apotheek.²⁵ Intussen liep het aantal afgeleverde voorschriften op van 4633 in 1893 tot

18. Over de vroegste jaren van het dispensarium, zie o.a. DEFORCIAU, GORET J., *Du dispensaire Hahnemann et de sa fondation*, JBH, I, 1894, 3, pp. 149-152; SCHEPENS P., STOCKMAN J., *Esquisse historique de l'homoeopathie en Belgique*, RHB, II, 1876, 11, p. 340 en 12, p. 354; DELESTINNE, *Le dispensaire Hahnemann de Bruxelles. Première école belge d'homoeopathie*, RBH, XX, 1968, 3, pp. 97-104.

19. *Miscellanées. Dispensaires*, JBH, IV, 1897, 4, pp. 281-282.

20. Ter ill.: *Société de Bienfaisance Hahnemann. Assemblée générale du 4 mars 1901*, JBH, VIII, 1901, 2, p. 74.

21. DELESTINNE, *Le dispensaire*,... p. 103.

22. Dit probleem werd erkend op de vergadering van de "Société de Bienfaisance Hahnemann" van 4 maart 1901. *Société de Bienfaisance Hahnemann. Assemblée générale du 4 mars 1901*, JBH, VIII, 1901, pp. 73-74.

23. LAMBREGHTS A., *Création d'un dispensaire homoeopathique officiel à Anvers*, RHB, XVIII, 1891, 3, pp. 86-88.

24. Ter ill.: *Une polémique dans les journaux l'Opinion, le Précurseur, l'Escaut, etc. à propos d'une pétition d'homoeopathes*, UH, III, 1889, 2, pp. 33-45; LAMBREGHTS A., *Historique du conflit qui éclata à Anvers à l'occasion de l'établissement d'un dispensaire homoeopathique*, RHB, XVIII, 1891, 7, pp. 196-217.

25. *Rapport sur le dispensaire homoeopathique du Bureau de Bienfaisance à Anvers. Nomination d'un second médecin homoeopathique*, JBH, II, 1895, 1, pp. 40-42.

12147 in 1898.²⁶ Omstreeks 1900 moesten de homeopaten echter ook hier inbinden, bij gebrek aan vers bloed in de al dunne gelederen.²⁷

De historiek van de dispensaria toont aan dat de homeopathie rond de eeuwwisseling nog kon rekenen op de steun van de gegoede klasse, of althans een gedeelte ervan. Het was jammer genoeg niet mogelijk om de rol die deze groep medische consumenten speelde bij de oprichting en financiering van de dispensaria, tijdschriften en eventueel zelfs congressen of banketten, op een grondige manier te onderzoeken. Zo is het moeilijk te verklaren waarom de homeopathische beweging pas in de jaren negentig van de negentiende eeuw op een ruimere schaal kon genieten van een daadwerkelijke financiële of politieke steun. Wel is duidelijk dat zij precies op dit ogenblik de interne kracht ging missen om van de gecreëerde mogelijkheden te kunnen profiteren.

c. De tijdschriften

Tussen 1874 en 1914 werden bij ons weten 8 verschillende homeopathische tijdschriften gepubliceerd. De belangrijkste hiervan waren “Revue homoeopatique belge” (1874-1899), “Journal belge d’homoeopathie” (1894-1914), “L’Homoeopathie militante” (1878-1882), en “L’Union homoeopathique” (1886-1892).²⁸ Deze periodieken kunnen beschouwd worden als tegenhangers van de klassiek geneeskundige vakbladen. Inhoudelijk bevatten zij wetenschappelijke artikels, congresverslagen, polemieken, artikels over de ontwikkeling van de homeopathie in België en in het buitenland, verslagen van de vergaderingen van verenigingen, een bibliografische rubriek,... Het belang van deze tijdschriften was dan ook groot, zowel voor het historisch onderzoek als voor de tijdgenoot die met Hahnemanns ideeën sympatiseerde. Men mag immers niet uit het oog verliezen dat de homeopaten slechts een kleine groep vormden. In die zin was de homeopathische periodiek

26. LAMBREGHTS A., *L’homoeopathie au Bureau de Bienfaisance d’Anvers. Rapport sur l’exercice 1911*, JBH, XIX, 1912, 6, p. 179.

27. In 1900 trok L. Schepens zich terug. Zijn plaats werd ingenomen door de plaatsvervangende arts, B. Schmitz. *Miscellanées*, JBH, VII, 1900, 6, p. 333.

28. Andere tijdschriften waren: “La Révolution médicale” (1876-1877), “Le Médecin homoeopathie” (1901-1902?), “La Rénovation médicale” (1912- ?) en “Revue belge d’homoeopathie” (tussen 1894 en 1903).

voor de arts soms de enige vorm van contact met het medisch stelsel dat hij aanhing.

3. DE INTERNATIONALE WERELD VAN DE HOMEOPATHIE

a. De verspreiding van de homeopathie in België en in de wereld

Aan de hand van een aantal overzichtsartikelen en rapporten die werden opgesteld n.a.v. internationale homeopathische congressen, is het mogelijk een eerste balans op te maken van de toestand van de homeopathie in de wereld.²⁹

Koploper waren ongetwijfeld de Verenigde Staten, waar men 10000 (1886) tot 15000 (1912) artsen telde. Voor Europa waren de cijfers minder spectaculair. De belangrijkste landen waren Groot-Brittannië (300 artsen), Duitsland (500 artsen), Frankrijk (200-300 artsen), Oostenrijk-Hongarije (200) en Spanje (140-200). In Italië (55-75) of Nederland (4-15) was de verspreiding minder succesvol. Voor België werd het aantal homeopaten in het laatste kwart van de negentiende eeuw geraamd op 50 tot 70 geneesheren, en op 30 voor de periode 1900-1914. Eigen onderzoek wees uit dat deze gegevens niet altijd strookten met de werkelijkheid en de situatie soms al te rooskleurig voorstelden.³⁰ Naar alle waarschijnlijkheid was dit ook voor de andere landen het geval.³¹ Vandaar dat het ons toch nuttig leek om op basis van bovenstaande cijfers een vergelijking te maken.

Als we rekening houden met het feit dat België in verhouding tot de meeste bovengenoemde staten slechts een klein land is, kunnen we spreken van een vrij grote verspreiding van de homeopathische methodes, zeker in de jaren zeventig van de negentiende eeuw (zie tabel 1). Nemen we het cijfer van 70 homeopaten voor werkelijk, dan zouden er in België bijvoorbeeld 4 tot 17 maal zoveel

29. Zie o.a.: LAMBREGHTS A., *Congrès homoeopathique de Bâle, 1886*, RHB, XIII, 1886, 8, pp. 234-245; DE COOMAN J., *De l'état actuel de l'homoeopathie dans le monde*, JBH, I, 1894, 1, pp. 31-43; DE KEGHEL E., *L'Homoeopathie aux Etats-Unis d'Amérique*, JBH, XIX, 1912, 1, p. 31.

30. Zie tabel 1.

31. Cfr. o.a. MEYHOFFER, *Discours*, gepublic. bij: SCHMITZ B., *Congrès homoeopathique international de Bâle*, UH, I, 1886, 1, p. 16.

homeopathische geneesheren zijn geweest als in Nederland en ongeveer evenveel als in het veel grotere Italië, terwijl Frankrijk en Groot-Brittannië in dit geval slechts 4 keer zoveel homeopaten zouden hebben gekend als ons land.

Het relatief grote succes in de jaren zeventig van de vorige eeuw, wordt eveneens duidelijk bij een confrontatie met hedendaagse gegevens. Plisnier telde in 1976 100 volgelingen van Hahnemann in België,³² maar men zou evengoed van 400 tot 500 artsen kunnen spreken, veel hangt immers af van de criteria die men hierbij hanteert.³³ Zelfs indien wij nu dit laatste getal zouden aanvaarden, dan nog blijken de homeopaten een goede honderd jaar geleden zeker even sterk vertegenwoordigd als vandaag: 1 homeopaat ten opzichte van 48 allopaten in de huidige samenleving,³⁴ tegenover een verhouding 1-31/34 (1874-1875) of 1-41/43 (1879).³⁵ Hoe de belangstelling voor deze alternatieve therapie vervolgens afnam, wordt uiteengezet in punt 6.

b. De buitenlandse invloed op de homeopathie in België

De voorstanders van de homeopathische methode waren numeriek niet bijster sterk. In België keken zij dan ook regelmatig over de eigen landsgrens heen. Een treffende illustratie hiervan biedt het tijdschrift "Journal belge d'homoeopathie." In 1910 werd maar liefst twee derde van het volume gewijd aan bibliografische rubrieken, congresverslagen, buitenlands nieuws en artikels van vreemde auteurs. Dit was voor deze periodiek helemaal geen uitzonderlijke situatie. Daarnaast waren ook nog afzonderlijke publicaties, internationale congressen, het volgen van homeopathisch onderwijs in het buitenland of persoonlijke contacten bronnen van beïnvloeding.

Aan de hand van een kwantitatieve analyse van de twee belangrijkste Belgische tijdschriften, "Revue homoeopathique belge" (1874-1899) en "Journal belge d'homoeopathie" (1894-1914), hebben wij gepoogd na te gaan vanuit welke landen men in België de grootste invloed onderging. Daarbij werd o.a. gelet op de nationaliteit

32. PLISNIER E., *op. cit.*, p. 78.

33. *Mededeling van J. Vermeire*, Sint-Niklaas, 17.04.1987.

34. K. Velle noteerde voor België in 1980 24536 artsen. VELLE K., *op. cit.*, p. 261.

35. Zie tabel 1.

van de correspondenten van het tijdschrift, de aanwezigheid van artikels van buitenlandse auteurs, de lijsten van homeopathische publicaties die in bepaalde boekhandels te verkrijgen waren en de nationale identiteit van de tijdschriften waaruit artikels besproken werden in bibliografische rubrieken. Een benadering die wellicht vrij artificieel lijkt, maar toch twee duidelijke tendenzen aan het licht bracht voor de twee periodieken én periodes.

1°. De redactie van de "Revue homoeopathique belge" hield voornamelijk de ogen gericht op wat zich afspeelde in de Verenigde Staten, Groot-Brittannië, Duitsland en Frankrijk. De "homeopathische wereld" was m.a.w. vrij beperkt. In de "Journal belge d'homoeopathie" was dit niet langer het geval; de blik was hier verruimd tot landen als Spanje, Nederland, Brazilië en India. We zouden van dan af kunnen spreken van een meer mondiale golfengte.

2°. In de tweede plaats valt op dat de "Revue homoeopathique belge" gedurende haar hele periode van verschijnen relatief sterk Fransgeoriënteerd bleef,³⁶ ondanks het feit dat de Britse artsen en vooral de homeopaten uit de Verenigde Staten het meest geacht werden,³⁷ het talrijkst vertegenwoordigd waren en de internationale congressen nagenoeg volledig beheersten.³⁸ Als verklarende factoren kunnen hiervoor de taal, de persoon van G.H.G. Jahr (die meer dan dertig jaar in Frankrijk had verbleven alvorens in 1870 naar België te komen),³⁹ de geografische ligging en de traditionele gerichtheid op Frankrijk, vooral op cultureel-wetenschappelijk vlak, aangehaald worden.

36. Ter illustratie: De lijst van homeopathische werken die verkrijgbaar waren in boekhandel Gve Mayolez te Brussel, verscheen vanaf jaargang V in de "Revue homoeopathique belge." Hierin werden in totaal 12 buitenlandse werken opgesomd (3 Franse, 4 Duitse, 2 Engelse en 3 Amerikaanse), waarvan twee derde werd gepubliceerd in Frankrijk.

37. "... si nous voulons avoir des notions exactes sur la vie de ce grand organisme qu'on appelle l'Ecole homoeopathique, n'est-ce pas sur son cœur qu'il faut mettre la main, n'est-ce pas le pouls de l'Ecole anglaise et américaine qu'il faut consulter?" SCHMITZ B., *Une page d'histoire contemporaine de l'école médicale homoeopathique*, RHB, XIII, 1886, 12, p. 357.

38. Ter ill.: Van de acht internationale congressen gingen er slechts twee door buiten de V.S. en Groot-Brittannië, nl. in 1886 te Basel en in 1900 te Parijs.

39. *Mort du docteur Jahr*, RHB, II, 1875, 5, pp. 129-135; DELESTINNE, *Un grand élève de Hahnemann. Georg Heinrich Gottlieb Jahr. 1801-1875*, RBH, X, 1958, 3, pp. 375-380.

Met de "Journal belge d'homoeopathie" treedt ook hierin verandering op; de redactie ondergaat zeker even intens de invloed van over de Atlantische Oceaan, meer bepaald van de Verenigde Staten.⁴⁰

De verklaring van bovenstaande veranderingen is o.i. vooral te situeren in het feit dat de "Journal belge d'homoeopathie" een tijdschrift is van de jongere generatie. Deze heeft niet enkel Parijs, maar ook homeopathische scholen en instituten in Spanje, de Verenigde Staten, Duitsland en zelfs Oostenrijk-Hongarije bezocht.⁴¹ Bij de vorige generatie was dit niet het geval. Er was ook weinig behoefte aan, want in het Hahnemanndispensarium te Brussel werd al onderricht gegeven. Pas met de dood van Jahr kwam hieraan een einde. Daarnaast was er ook op het internationale plan iets gewijzigd. De "homeopathische wereld" werd stelselmatig uitgebreid, en de verklaring daarvan moet niet alleen worden gezocht in de ruimere verspreiding van de geneeswijze, maar tevens in de steeds betere communicatie- en verkeersmogelijkheden. De Belgische homeopaten, en dan vooral de jongere, hebben hier zeker de invloed van ondergaan.

4. HOMEOPATHIE EN KLASSIEKE GENEESKUNDE.

Naar aanleiding van een debat over cholera kwam het in de loop van de jaren 1849-1850 in de Koninklijke Academie voor Geneeskunde tot een uitgebreide discussie omtrent homeopathie.⁴² Die leidde uiteindelijk tot een veroordeling van Hahnemanns leer. Daarmee haalden de tegenstanders van de homeopathie hun slag thuis en werd het voorbeeld gevolgd van de Franse Academie, die reeds in 1835 een negatief oordeel had uitgesproken. De invloed van dit vonnis, de reputatie van Hahnemann als criticus van de klassieke

40. Als illustratie kan de boekenlijst die regelmatig in de "Journal belge d'homoeopathie" werd gepubliceerd, worden aangehaald. De Franstalige werken vormen hier slechts een minderheid ten opzichte van een overgrote meerderheid van Engelstalige publicaties.

41. Dit was o.a. het geval met de dokters E. Nyssens, A. Lambregts en S. Van den Berghe. DELESTINNE, *Le docteur E. Nyssens. 1868-1956. Officier de l'ordre de la Couronne*, RBH, VIII, 1956, 1, pp. 9-10; DELESTINNE, *Le docteur Samuel Van den Berghe. 1870-1957*, RBH, X, 1958, 1 pp. 263-266.

42. NYS V., *Geschiedenis van de pioniersfase van de homeopathische beweging in België (1830-1875)*, Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1988, p. 140 sq.

geneeskunde, het gebruik van hoge verdunningen in de homeopathische therapie en de onwil van de homeopaten om hun theorieën in de praktijk te demonstreren, vormden ongetwijfeld de grootste hinderpalen voor een officiële erkenning. Door deze veroordeling werd de homeopathie een “alternatieve geneeswijze.” Dit verhinderde echter niet dat Hahnemanns leer de daaropvolgende decennia een stijgend succes kende. Uiteraard waren de vertegenwoordigers van de officiële geneeskunde met deze evolutie weinig opgetogen. Het debat tussen de twee medische strekkingen was in de jaren zeventig van de negentiende eeuw dan ook weinig gemoedelijk. Pierre Van den Neucker omschreef de relatie als volgt (1878): “Les consultations entre médecins homoeopathes et allopathes ressemblent assez à des rencontres entre chien et chat.”⁴³

Van homeopathische zijde waren vooral de periodieken “La Révolution médicale” (1876-1877) en “L’Homoeopathie militante” (1878-1882) de spreekbuis van de meest radicale aanhangers. Zij gingen het felst tekeer tegen hun (meestal prominente) collega’s allopaten en riepen het luidst om een officiële erkenning van de alternatieve therapie.⁴⁴ In 1881 besloot de Academie om geen nieuw debat over de homeopathie te openen, ten einde zoveel mogelijk publiciteit rond deze zaak te vermijden.⁴⁵ Een aantal artikels en uitlatingen geven te kennen dat niet alle artsen binnen het “allopathische kamp” het standpunt van de Academie deelden.⁴⁶ Hoe het gros van het medische corps zich ten opzichte van deze controverse opstelde, is moeilijker te achterhalen. Wellicht wisten de meesten wel de klok, maar niet de klepel hangen.⁴⁷ Hahnemanns leer kwam immers niet of nauwelijks in het universitair onderwijs ter sprake, en gebeurde dit wel, dan was de benadering vaak

43. VAN DEN NEUCKER P., *Une consultation avec un médecin allopathe*, RHB, V, 1878, 4, p. 115.

44. Ter ill.: GAILLIARD D., *La compétence de M. le Sénateur-Professeur Crocq*, HM, 1, 1878, 5, pp. 228-230.

45. *Rapport de la ...*, pp. 357-383.

46. Ter ill.: GAILLIARD D., *L’attitude de l’Académie Royale de Médecine de Belgique appréciée par un allopathe (citaat van E. Chavée)*, HM, I, 1878, 10, pp. 436-437; X, *Allopathes et homoeopathes*, RG, XIV, 1878, juin, pp. 939-940.

47. *Rapport de la ...*, p. 382; *Homoeopathie. Réponse à un défi*, Le Scalpel, XXVIII, 1875, 25, pp. 159-160.

allesbehalve positief.⁴⁸ Naar alle waarschijnlijkheid zullen de meeste artsen dan ook zeer wantrouwig en misprijzend ten opzichte van de alternatieve geneeswijze hebben gestaan, en haar in de ogen van het medisch publiek als modeverschijnsel of kwakzalverij hebben afgedaan. Er zijn ons trouwens een paar voorbeelden bekend van confrontaties tussen homeopaten en de lokaal gevestigde medische macht. Zo werd dr. Gailliard in 1864 als armendokter geweigerd te Brugge omdat hij homeopaat was.⁴⁹ Anderzijds waren ook homeopaten lid van lokale, provinciale en zelfs nationale commissies en genootschappen. Dit mag ons echter niet misleiden. Als we het aantal aanhangers van Hahnemann nagaan dat lid was van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde, dan tellen wij er zes: veearts F. Gaudy, de dokters Carlier (in 1874 reeds gestorven), L. Varlez, J. Dugniolle, F. Brasseur en een ons verder onbekend homeopaat Everard (wellicht reeds overleden in 1874).⁵⁰ Opvallend hierbij is dat allen toetraden vóór 1849, en dat Brasseur en Gaudy op het moment van hun aanstelling wellicht nog geen homeopaat waren.⁵¹ Na de veroordeling van de leer van Hahnemann werden dus geen van zijn adepten meer opgenomen in de Academie. Iets soortgelijks is ook voor Gent en de provincie Oost-Vlaanderen waar te nemen; na 1878 zetelde geen enkele homeopaat meer in het bestuur van de Gentse geneeskundige vereniging, van het Bureel van Weldadigheid of van de Burgerlijke Godshuizen, noch in de provinciale commissie van geneeskundig onderzoek.⁵² Alhoewel toeval natuurlijk niet uitgesloten is, lijkt het er toch sterk op dat de toegangspoorten voor de “alternatieve genezers” in beide situaties

48. Ter ill.: GAILLIARD D., *L'homoeopathie et nos universités*, HM, III, 1881, 7, pp. 303-307; GAILLIARD D., *La lettre de M. Masoin*, HM, I, 1878, 12, pp. 547-561.

49. GAILLIARD D., *Galerie de l'homoeopathie militante*, HM, I, 1878, 1, p. 33.

50. *Académie Royale de Médecine de Belgique. Séance du 28 décembre 1841. Nomination des membres adjoints de la première section*, BARM, I, 1842, p. 233; *Liste des membres et des correspondents de l'Académie*, BARM, s.III, VIII, 1874, pp. VIII-XII; SCHEPENS P., STOCKMAN J., *op. cit.*, p. 337.

51. GAILLIARD D., *Nécrologie. Le docteur François-Grégoire Brasseur*, HM, I, 1878, 9, pp. 404-405; *Nécrologie*, RHB, VII, 1880, 9, pp. 285-287.

52. *Wegwijzer der stad Gent en der provincie Oost-Vlaanderen voor het jaar...*, 1874, 1876-1879, 1881-1894, 1896-1911, 1914. Tot 1878 was dr. Stockman bestuurslid van het Bureel van Weldadigheid en schatbewaarder van de Gentse geneeskundige vereniging, terwijl dr. Dumont (tot 1874) en apotheker Van den Herreweghe (tot 1878) beiden lid waren van de provinciale commissie van geneeskundig onderzoek.

gesloten werden. Dit kan dan o.m. het gevolg zijn geweest van de veroordeling van de homeopathie door de Belgische Academie, het groeiend succes van de geneeswijze omstreeks het derde kwart van de negentiende eeuw en de daarmee samenhangende aanspraken op erkenning. Of dit mag worden veralgemeend, is een andere vraag. Wellicht vervulden de persoonlijkheid, de bekwaamheid en de graad van proselitisme van de arts enerzijds, en de ingesteldheid van de plaatselijke, medische kringen anderzijds, hierin een belangrijke rol.

Na de eerder woelige jaren zeventig daalde de polemische sfeer van het debat in het daaropvolgende decennium, zeker na het verdwijnen van "L'Homoeopathie militante" (1882). Niettemin bleef de redactie van de "Revue homoeopathique belge" alert voor aanvallen vanuit de allopathische hoek. Tevens werden de ontwikkelingen in de geneeskundige wereld op de voet gevolgd, met de bedoeling er de invloed van de homeopathie aan toe te schrijven,⁵³ of de wantoestanden in de klassieke geneeskunde aan te klagen.⁵⁴

5. DE HOMEOPATHIE EN DE OVERHEID

Tussen 1874 en 1914 hebben de aanhangers van Hahnemann hun zaak herhaaldelijk bij de overheid bepleit. Zij deden dit onder andere via petities aan regeringsleden en parlement. Daarnaast waren er ook interpellaties in de senaat. De belangrijkste streefpunten daarbij waren de oprichting van een (facultatief) homeopathisch onderricht aan de rijksuniversiteiten Gent en Luik, en de opname van homeopathische geneesmiddelen in de nieuwe Belgische farmacopee.⁵⁵ Er kwam

53. Ter ill.: GAILLIARD D., *Bactério-Homoeopathie*, JBH, II, 1895, 1, pp. 30-31.

54. Ter ill.: MARTINY L., *Le dossier de la chirurgie*, RHB, XIV, 1887, 4, pp. 118-121.

55. E. De Keghel, C. De Moor, A. Dobbelaere en D. Gailliard aan de minister van Binnenlandse Zaken, s.l., s.d., gepubliceerd bij: *La question de l'enseignement homoeopathique officiel en Belgique*, HM, II, 1879, 7, pp. 288-289; E. De Keghel, C. De Moor, A. Dobbelaere, D. Gailliard aan de minister van Openbaar Onderwijs, s.l., s.d., gepubl. bij: *La question de ...*, pp. 289-292; H. Bernard, F. Mans, E. Seutin en L. Seutin aan de minister van Binnenlandse Zaken, Brussel, 1.08.1879, gepublic. bij: *Pétitionnement en faveur de l'enseignement de l'homoeopathie*, RHB, VI, 1879, 5, pp. 155-158; APS, le 17 décembre, p. 5; J. Mans en L. Martiny aan de Kamer van Volksvertegenwoordigers, s.l., gepublic. bij: *Association centrale des homoeopathes belges. Séance du 6 octobre 1880*, RHB, VII, 1880, 7, pp. 200-202; Schepens en Vanaudenaeren aan de Kamer van Volksvertegenwoordigers, Brussel,

echter geen verandering op wetgevend vlak. De steun van de rijkere bevolkingslagen kon blijkbaar niet politiek vertaald worden, te meer daar het hier een medische aangelegenheid betrof. De overheid, die op dit vlak niet competent was, moest dus een beroep doen op adviezen van vertegenwoordigers van de officiële geneeskunde, en uiteraard waren deze weinig positief.⁵⁶ Op meer lokaal vlak vonden enkel de Antwerpse homeopaten gehoor bij de plaatselijke overheid.⁵⁷ Ondanks hardnekkig protest van de plaatselijke medische verenigingen slaagden zij erin het stadsbestuur voor hun zaak te winnen en werden er vanaf 1892 openbare homeopathische dispensaria ingericht.⁵⁸

6. DE RECEPTIE VAN DE HOMEOPATHIE IN BELGIË: 1874-1914

a. De evolutie: 1874-1914

Om de belangstelling voor de homeopathische methode na te gaan, kunnen verschillende indicatoren gebruikt worden. Eén van de meest voor de hand liggende meters is ongetwijfeld het aantal homeopathische geneesheren (zie tabel 1). Hiervoor noteerden wij een hoogtepunt in 1874-1875 (55 tot 59 artsen), waarna een geleidelijke daling intrad (tot 42-43 geneesheren in 1889). Deze

3.10.1883. gepublic. bij: *Cumul de la médecine et de la pharmacie*, RHB, X, 1883, 6, pp. 161-164; E. NYSENS, *Rapport sur l'enseignement de l'homoeopathie à l'Université royale hongroise de Budapest, adressé au ministre de l'Intérieur et de l'Instruction Publique en Belgique*, M. F. Schollaert, Bruxelles, Wintraecken et Cie, 1896, 22 p.; E. De Keghel en S. Van den Berghe aan de minister van Openbaar Onderwijs, s.l., s.d., gepublic. bij: *Cercle médical homoeopathique des Flandres. Séance du 5 juin 1901*, JBH, VIII, 1901, 5, pp. 271-272. Hierbij aansluitend of los daarvan waren er ook petitie vanwege het medisch publiek. We verwijzen hiervoor naar punt 6.

56. In 1880 en 1899 werd de raad van de geneeskundige faculteit van Gent, en wellicht ook deze van Luik, in verband met homeopathisch onderwijs geraadpleegd. Het advies was twee maal negatief. ARUG, *Notulen van de faculteitsraad geneeskunde*, 6 D 1/1, 1.06.1880; ARUG, *loc. cit.*, 30.07.1880; ARUG, *loc. cit.*, 12.07.1899; ARUG, *loc. cit.*, 9.10.1899.

57. De homeopathische kwestie werd ook besproken in de Brusselse gemeenteraad, maar hier werd geen succes geboekt. *L'homoeopathie au Conseil communal de Bruxelles*, RHB, XIII, 1886, 1, pp. 5-11; pp. 44-58.

58. *Ut supra*.

tendens werd lichtjes omgebogen in de jaren negentig (47-51 artsen in 1894), en vervolgens bleef de situatie gedurende een korte tijd stabiel. In de twintigste eeuw zette de neergang zich echter opnieuw door, nu sterker dan voorheen: slechts 34 à 36 artsen in 1904 en amper 29 à 31 dokters aan de vooravond van Wereldoorlog I.

Indien we rekening houden met het groeiend aantal (klassieke) geneesheren in deze periode, dan ziet de situatie er voor de homeopathie nog minder rooskleurig uit: van een verhouding van 31 tot 33 allopaten per homeopaat in 1874-1875 naar 141 tot 151 allopaten per homeopaat in 1913-1914, en dit in quasi ononderbroken lijn (zie tabel 1).

Dit algemene beeld wordt door andere gegevens bevestigd en verder genuanceerd. Zo vonden wij in de "Wegwijzer der stad Gent en der provincie Oost-Vlaanderen" een eerste vermelding van homeopathische activiteiten in het jaar 1872, toen dr. G. Van den Berghe als eigenaar van een "homoeopathisch gesticht" werd aangeduid.⁵⁹ Enkele jaren later werden ook de dokters P. Schepens, E. De Keghel, veearts De Mulder en apotheker A. Dwelshauwers als volgelingen van Hahnemann vermeld. Na 1885 is dit niet langer het geval. Alleen P. Van den Neucker, die in 1889 in Gent kwam wonen, werd nog tot en met 1893 als "homeopathisch geneesheer" in de "Wegwijzer" opgenomen. Alhoewel het hier gaat om een officiële publicatie, merken wij dat de aandacht voor de homeopathie het sterkst moet geweest zijn in de periode 1870-1885.

In dezelfde richting wijzen de artikels die werden gepubliceerd in de "Revue générale:" 1875, 1876, 1878 (2x) en 1881 (2x) zijn de jaartallen waarin bijdragen verschenen over de homeopathie.⁶⁰

Een andere meter om de maatschappelijke aandacht te onderzoeken zijn de petitieën en de interpellaties aan en in de senaat. Wat betreft de verzoekschriften, gaat het enkel om deze die van het medische publiek afkomstig zijn. We constateerden hierbij dat deze petitieën werden ingezonden in 1874, 1880 en 1881.⁶¹ De ons bekende

59. *Wegwijzer der ...*, 1872, 1874, 1876-1879, 1881-1894, 1896-1911, 1914.

60. Ter ill.: M., *Martiny, M. De l'état actuel de l'homoeopathie et de ses rapports avec les autres branches de sciences médicales*, RG, XI, 1875, novembre, p. 706; MARTINY L., *L'homoeopathie et le "gros bon sens"*, RG, XVII, 1881, juillet, pp. 154-158.

61. *Ut supra*.

interpellaties in verband met homeopathie in de senaat, vonden plaats in 1879, 1880, 1881 en 1891.⁶²

Dit alles laat er weinig twijfel over bestaan dat het de homeopathie in de zeventiger en het begin van de tachtiger jaren voor de wind ging; men sprak zelfs van “la médecine à la mode.”⁶³ Hierna verslapt de aandacht voor deze geneeswijze. Dit betekent niet dat Hahnemanns leer na 1885 voorgoed uit de actualiteit verdwenen was of de steun van het medisch publiek definitief verloren had. De oprichting van enkele homeopathische dispensaria in de jaren negentig toont wel degelijk het tegendeel aan. Ook de stijging van het aantal homeopathische geneesheren wijst op een hernieuwde belangstelling voor de homeopathie in het laatste decennium van de negentiende eeuw. Deze heropflakking mag echter niet overdreven worden – wat betreft het aantal artsen, wordt dit geïllustreerd met de verhouding allopaten-homeopaten – en ze was bovendien zeer kortstondig. Vanaf 1900 was de homeopathie dan definitief op de terugweg: er kwamen nauwelijks nieuwe dokters bij, de “Association centrale des homoeopathes belges” werd opgedoekt (1902), de dispensaria kregen het moeilijk of verdwenen. Het zou duren tot in de jaren zeventig van de twintigste eeuw vooraleer de homeopathie opnieuw op een zekere belangstelling kon rekenen.

b. De evolutie van de homeopathie in België (1874-1914): een poging tot verklaring

Om de toestand in de periode 1874-1914 te kunnen begrijpen, moeten we even terugblikken op de voorgaande decennia. Toen werd de basis gelegd van het succes in de jaren zeventig. Wanneer dit succes een aanvang nam, is ons niet precies bekend. De homeopaten zelf wijzen vaak op het ontstaan van het Hahnemanndispensarium (1855), de figuur van dr. Mouremans en de gunstige invloed van het

62. De senatoren die zich opwierpen als verdedigers van de homeopathie waren burggraaf A.-F.-L. Vilain XIII (1879, 1880, 1881), L.-F. Van Ockerhout (1880) en J.-M.-X. Terlinden (1891). *APS*, le 4 avril 1879, p. 137; *APS*, le 10 mai 1880, pp. 143-144; *APS*, le 31 mars 1881, p. 128; *APS*, le 7 avril 1881, p. 187; *APS*, le 29 juin 1891, pp. 346-350.

63. DOSFEL, *Homoeopathie et allopathie. Causerie médicale*, RG, XVII, 1881, juin, p. 931.

internationaal homeopathisch congres te Brussel in 1856.⁶⁴ Belangrijker echter was de stand van de geneeskunde, en dan meer bepaald van de therapie, die in deze dagen maar weinig om het lijf had.⁶⁵ “La thérapeutique, Messieurs, n’est pas une science, c’est une science qui est encore à faire,” aldus de eminente Prof. Crocq.⁶⁶ De daling van de mortaliteit op het einde van de negentiende eeuw had dan ook meer te maken met een stijging van de levensstandaard en een verbeterd voedselpakket dan met een efficiënter wordende geneeskunde. Binnen dit kader van medische onmacht en therapeutisch scepticisme moet de opkomst van een alternatieve geneeskunde als homeopathie worden gesitueerd; het gebrek aan succes bij het ziekbed zette bepaalde geneesheren er m.a.w. toe aan om zich in de leer van Hahnemann te verdiepen. Daarnaast kan ook de ondermijnde economische positie van de dokter als gevolg van een al te sterke concurrentie, vooral vanaf 1850 (cfr. de oprichting van een pensioenkas), een stimulans zijn geweest om homeopathie te gaan beoefenen.

In elk geval bereikte Hahnemanns leer in de zeventiger jaren een hoogtepunt in haar succes. De kortstondigheid hiervan is niet eenduidig te verklaren.

Over de rol van de officiële geneeskunde hebben wij het reeds uitvoerig gehad in punt 4. Zij dient op zijn minst een remmende factor voor het succes van de homeopathie te worden genoemd. We zagen tevens hoe de Belgische overheid weigerde de homeopathie officieel te erkennen. Dit had bijvoorbeeld gekund door de oprichting van een universitaire leerstoel homeopathie. Hoe het Hahnemanns

64. Zie o.a. SCHEPENS P., STOCKMAN J., *op cit.*, p. 339.

65. I.v.m. de geneeskunde in de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw raadpleegden wij o.a.: ELAUT L., *Diorama op de geneeskunde van de negentiende eeuw*, Gent, Rijksuniversiteit, Vereniging van het wetenschappelijk personeel, 1966, 75 p.; MAY E., *La médecine, son passé, son présent, son avenir*, Paris, Payot, 1957, 375 p. (Bibliothèque historique); SONDERVORST F., *Geschiedenis van de geneeskunde in België*, Brussel, Elsevier, 1981, XII + 316 p.; VANDENBROEKE C., *De medische consumptie sinds de 16e eeuw*, Handelingen der maatschappij van geschiedenis en oudheidkunde te Gent, XXXIV, 1980, pp. 143-165; VELLE K., *Hygiëne en preventieve gezondheidszorg in België (ca. 1830-1914): Bewustwording, integratie en acceptatie*, Gent, onuitgegeven licentiaatsverhandeling, 1981, XXXVIII +276 + XXXIV p.; DE WIED D., *De chemie en het geneesmiddel*, Groningen, J.B. Wolters, 1964, 16 p.

66. *Académie Royale de Médecine de Belgique. Séance du 27 avril 1861 (citaat J. Crocq)*, BARM, s.II, IV, 1861, p. 329.

stelsel zou vergaan zijn indien er wél een officiële erkenning was gevolgd, is niet helemaal duidelijk. Janssens wijst er op dat zoiets juist nadelig zou zijn voor een alternatieve geneeswijze, omdat haar aantrekkingskracht precies in het alternatieve karakter schuilt.⁶⁷ Voor deze opvatting is wel iets te vinden, zeker voor wat de huidige samenleving aangaat. Wat echter met de meerderheid van de patiënten, die o.a. uit drempelvrees niet voor een geneeswijze als homeopathie kiezen? Naast de mogelijke reactie van het medisch publiek zijn er trouwens nog een aantal zaken waar rekening dient mee te worden gehouden. We wezen er reeds op dat de negatieve houding van de overheid tot gevolg had dat er geen universitair, homeopatisch onderricht werd gegeven, wat deze therapie binnen de medische wereld in een sfeer van marginaliteit en vooroordelen hield. Daarnaast kon iedereen zich voor homeopaat blijven uitgeven, en dat bevorderde de geloofwaardigheid van een reeds fel gecontesteerde doctrine natuurlijk niet. Het uitblijven van officiële erkenning zorgde er tenslotte ook voor dat de homeopathie van financiële steun verstoken bleef. Toen de staat vanaf de jaren tachtig en zeker vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw meer en meer geld ging investeren in de gezondheidszorg, werd de handicap voor de alternatieve geneeswijze op dit vlak stelselmatig groter. Rekening houdend met al deze bedenkingen, zijn we geneigd aan het optreden van de overheid (of liever: het niet-optreden) een ongunstige invloed toe te schrijven.

Belangrijker dan de houding van de allopathische geneesheren en van de overheid lijken mij de medisch-wetenschappelijke (r)evoluties die zich vanaf het einde van de negentiende eeuw voordeden. De homeopaten zelf waren met deze ontwikkeling aanvankelijk vrij opgetogen. In de ontdekkingen van vorsers als Koch en Pasteur, die de aanzet vormden voor wat men later de bacteriologische revolutie is gaan noemen, meenden zij een duidelijke stap te zien in de richting van de leer van Hahnemann.⁶⁸ De aanzienlijke lichte van

67. JANSSENS H., *Alternatieve geneeskunde..., een poging tot situering binnen het kader van het hedendaags patiëntengedrag*, in: *Alternatieve geneeswijzen*. Uitgegeven o.l.v. NIJS P., s.l., De Sikkel, 1980, p. 10.

68. "(...) on ne peut contester que l'homoeopathie a fait, ici comme d'ailleurs, de très grands progrès quant à son influence sur les idées. La nouvelle orientation de la thérapeutique classique en est la meilleure preuve. Le public sait bien que ce n'est pas avec nos principes que la sérothérapie est le plus incompatible."

nieuwe homeopaten in de jaren negentig heeft misschien wel te maken met het feit dat men de homeopathie inderdaad wat meer au sérieux ging nemen, alhoewel ook andere zaken hiervoor verantwoordelijk kunnen geweest zijn.⁶⁹ We denken dan meer bepaald aan de minder heftige discussie rond de twee doctrines of de creatie van officiële homeopathische dispensaria te Antwerpen. Het aanzien van de klassieke geneeskunde steeg echter snel, nu ook de therapie efficiënter werd, hierbij geholpen door een zich steeds sterker ontwikkelende farmaceutische industrie. In het begin van de twintigste eeuw viel het aantal homeopaten dan ook fel terug. Dit was niet alleen in België het geval, maar ook in de rest van Europa.⁷⁰ Dit gegeven versterkt de opvatting dat de algemene vooruitgang van de geneeskunde als belangrijkste factor moet worden gezien van het verval van de homeopathie. Bovendien vonden deze ontwikkelingen in de medische wereld plaats in een samenleving die in een steeds sneller tempo werd geconfronteerd met technische innovaties en onder invloed van een stijgende levensstandaard het tijdsbeeld positief evalueerde. Misschien heeft ook dat enigszins bijgedragen tot de dalende populariteit van Hahnemanns leer, in de betekenis van een vervreemding van de natuur en een weinig maatschappijkritische ingesteldheid. Tot slot gaan we nog even in op de interne situatie van de homeopathie in België. De Amerikaan Wardwell maakte een studie van de opkomst en de eventuele neergang van enkele alternatieve geneeswijzen in de eerste helft van

LARDINOIS, *Progrès de l'homoeopathie dans le monde depuis 1896*, JBH, VII, 1900, 5, p. 241.

69. Het aantal artsen dat voor de homeopathie werd gewonnen, bedroeg 12 in de periode 1880-1889, 24 in het laatste decennium van de negentiende eeuw, en slechts 6 van 1900 tot en met 1914.

70. Dat het wel degelijk minder goed ging met de homeopathie in Europa, wordt geïllustreerd door de oprichting van de "International Homoeopathic Council" (1911). Dit orgaan moest de belangen van de homeopathie veilig stellen, waar ook ter wereld. *Un appel aux homoeopathes*, JBH, XIX, 1912, 1, pp. 1-2. Reeds in 1893 had Mitchell op het congres van Chicago gewezen op het feit dat de homeopathie in Europa een crisis doormaakte. LAMBREGHTS A., *Congrès homoeopathique international de Chicago*, RHB, XX, 1893, 5, p. 156. Wat betreft de situatie in Groot-Brittannië, spreekt P.A. Nicholls voor de late negentiende eeuw van een "decline" en van een "isolation" in de twintigste eeuw. *Mededeling van P.A. Nicholls*, 5.01.1987.

de twintigste eeuw in de Verenigde Staten.⁷¹ Hierbij concludeerde hij dat de belangrijkste factor van aanvaarding of verwerping gelegen was in de houding van de officiële geneeskunde. Als bijkomende factoren noteerde hij o.a. het al of niet beschikken over een charismatische leidersfiguur en de mate van solidariteit binnen de eigen rangen. Wat dat betreft, lagen de zaken voor het Belgisch homeopatencorps niet zo gunstig. Tot en met 1875 kende de homeopathie in België twee figuren die later als “Maître” werden aangeduid, namelijk dr. Mouremans en, zij het in mindere mate, dr. Jahr.⁷² Toen deze geneesheren respectievelijk in 1874 en 1875 overleden, verloren de homeopaten niet alleen twee gezaghebbende figuren, maar tegelijkertijd een nationaal bindteken. Het Hahnemanndispensarium, waar veel homeopaten waren geschoold, zat meteen zonder echte leermeester en raakte snel in verval.

Op organisatorisch vlak lag de klemtoon op verenigingen en tijdschriften, waarmee men de homeopathie een nog grotere verspreiding wilde bezorgen. Van een echte samenwerking op nationaal vlak was evenwel nooit sprake.⁷³ Het gebrek aan eensgezindheid en cohesie werd nochtans meer dan eens aangeklaagd.⁷⁴ Naast meningsverschillen in verband met de te volgen strategie, hebben wellicht ook geografische tegenstellingen, vooral deze tussen Brussel en de (Vlaamse)provincie, hierbij een rol gespeeld.⁷⁵ Het is vanzelfsprekend onmogelijk uit te zoeken hoe sterk het gebrek aan samenhang de evolutie van de homeopathie in België heeft beïnvloed. Het feit dat sommige tijdgenoten dit maar al te goed aanvoelden, is echter op zich reeds een belangrijk gegeven.

71. AAKSTER C., *Alternatieve geneeswijzen. Maatschappelijke aanvaarding en verwerping*, Deventer, Van Loghem Sloterus, 1982, p. 44 (Alternatieven, 1).

72. I.v.m. de figuur van dr. Mouremans, zie o.a. : *Mort du docteur Mouremans*, RHB, I, 1874, 6, pp. 157-164.

73. *Ut supra*.

74. Ter ill.: “Le manque de cohésion, voilà un second facteur de décadence (...)” T. VAN DEN HEUVEL, *Raison d'être*, Le Médecin homoeopathe, I, 1901, 1, p.2.

75. Zie o.a.: *Jubilé décennaire du Journal belge d'homoeopathie et 149e anniversaire de la naissance de Samuel Hahnemann solennisés à Bruxelles le 10 avril 1904*, JBH, XI, 1904, 2, p. 49.

BESLUIT

In de loop van het laatste kwart van de negentiende eeuw en de eerste decennia van de twintigste eeuw kon een afnemende belangstelling voor de homeopathische geneeswijze in België worden geconstateerd. Die aantasting van de populariteit die Hahnemanns leer had gekend omstreeks de jaren zeventig, kan aan de hand van verschillende factoren worden verklaard, zoals het gebrek aan samenhang binnen het homeopathisch artsencorps, de afwezigheid van leidinggevende figuren, en de houding van de gezaghebbende medische instanties en de overheid. De impact van dit alles lijkt ons echter ondergeschikt aan de invloed van de evolutie in de geneeskundige sector; de wetenschappelijke vooruitgang maakte er een einde aan de ideale voedingsbodem van therapeutisch scepticisme en zorgde ervoor dat het aantal “dissidenten” – zowel bij de artsen als onder het medisch publiek – tot een minimum werd herleid. In een gemedicaliseerde samenleving was er m.a.w. geen plaats meer voor alternatieve geneeswijzen. Zij zouden pas opnieuw succes kennen vanaf het einde van de jaren zestig en vooral vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw.

Lijst der afkortingen.

APS	Annales parlementaires de Belgique. Sénat
ARUG	Archief Rijksuniversiteit Gent
BARM	Bulletin de l'Académie Royale de Médecine de Belgique
HM	L'Homoeopathie militante
JBH	Journal belge d'homoeopathie
RBH	Revue belge d'homoeopathie
RG	La Revue générale
RHB	Revue homoeopathique belge
RM	La Révolution médicale
UH	L'Union homoeopathique

L'accueil réservé à l'homéopathie en Belgique: 1874-1914

PAR

W. VAN PRAET

Résumé

La médecine homéopathique fut appliquée pour la première fois en Belgique par le Dr. P. De Moor à Alost en 1829. 45 années plus tard, en 1874, le corps d'homéopathes belges était déjà constitué de 60 médecins. Ils exerçaient pour la plupart dans les villes et majoritairement même dans la capitale. Contrairement à leurs collègues allopathes, les homéopathes étaient mieux représentés en Flandre qu'en Wallonie.

Dans la période 1874-1914, il existait en Belgique 5 associations d'homéopathes, et 8 revues différentes étaient publiées. Les années '70 surtout étaient significatives sur ce plan, avec quatre associations et trois revues. Ceci ne témoigne pas seulement d'une activité débordante et d'un intérêt certain pour l'homéopathie, mais confirme en même temps les divisions internes dans le camp des homéopathes,

spécialement au sein du corps médical bruxellois. Les dispensaires homéopathiques connurent une période d'éclat dans les années '90, avec comme point d'orgue l'ouverture de dispensaires homéopathiques publics par le Bureau de Bienfaisance d'Anvers. La thérapie alternative fut ainsi reconnue officiellement dans les faits.

Sur le plan national, la législation ne se modifia pourtant pas, malgré le soutien de certains parlementaires et des actions de pétitions. Cela signifiait concrètement que les universités ne dispensaient pas d'enseignement homéopathique et que les médicaments homéopathiques n'étaient pas enregistrés dans la pharmacopée belge officielle. L'attitude des autorités en la matière était bien sûr déterminée en première instance par celle professée par la médecine classique. En 1849 et en 1850, l'Académie Royale de Médecine en Belgique avait déjà discuté en détail de l'homéopathie, et elle prit la résolution de condamner cette méthode alternative. En 1881, cette instance médicale influente refusa de reprendre la discussion, en partie peut-être par un sentiment d'auto-défense face au succès de l'homéopathie, qui était qualifiée à cette époque de "médecine à la mode:" en 1874-1875 on comptait non moins de 55 à 59 homéopathes belges sur un total de 1922 médecins, c'est-à-dire dans une proportion d'environ 31 à 34 allopathes pour un homéopathe (aujourd'hui la proportion est à peu près de 48/1). Après les années '70, l'intérêt pour l'homéopathie décrût, avec l'exception d'un regain partiele aux années '90. A la veille de la Première Guerre Mondiale la situation n'était donc pas brillante: il restait 30 homéopathes, une association et une revue. Cette évolution négative est due à l'attitude de rejet des autorités et de la médecine classique, au manque de cohésion dans le corps médical homéopathe et à l'absence de figures faisant autorité en son sein. La cause majeure fut pourtant le progrès énorme du secteur médical à partir des années '80 du dix-neuvième siècle. Celui-ci élimina les conditions fondamentales pour tout scepticisme thérapeutique et réduisit au minimum le nombre de dissidents – tant parmi les médecins que parmi leur public.

The Reception of Homoeopathy in Belgium: 1874-1914

BY
W. VAN PRAET

Summary

Homoeopathic medicine was first applied in 1829 by doctor P. De Moor from Aalst. 45 years later, in 1874, there were already 60 doctors in Belgium who practised homoeopathy. They preferred to have their practice in the cities or even better, in the capital. As opposed to their colleagues who practised allopathy, homoeopaths were more numerous in Flanders than in Wallonia.

In the period between 1874 and 1914 there were 5 homoeopathic associations in Belgium, and 8 different magazines were published. Especially the 1870ies proved to be a very fruitful decade, with 4 associations and 3 magazines. This does not only indicate that there existed an enthusiastic activity and a great interest in homoeopathy, but it also confirms the internal division in the homoeopathic ranks, which can be illustrated most clearly through the case of the Brussels medical staff.

The homoeopathic distributors knew a hey-day in the nineties, with as a culmination point the opening of public homoeopathic dispensaries by the Bureau of Public Welfare of Antwerp. This implied that the alternative therapy was de facto officially recognized.

On a national level however no legal changes were made, despite the support of Members of Parliament and petitions. In reality this meant that no courses in homoeopathic medicine were taught at the university, and that homoeopathic medicines were not incorporated in the official Belgian pharmacopoeia.

The attitude of the Belgian government in this case was primarily determined by the standpoint of traditional medicine. In 1849 and 1850 the Royal Academy for Medicine of Belgium had already

extensively discussed homoeopathy, and had finally decided to convict this alternative method. In 1881 the medical authorities refused to re-open the discussion, probably because they were worried about the success of homoeopathy, which in those years was even called “médecine à la mode” (fashionable medicine). In 1874-75 we counted no less than 55 to 59 Belgian homoeopaths on a total of 1922 doctors, i.e. a proportion of ca. 31 to 34 allopaths to 1 homoeopath (against an approximate figure of 48/1 today). After the seventies the interest in homoeopathy gradually declined, with the exception of a slight revival in the nineties. On the eve of the first World War, the situation was not very bright; balance: 30 homoeopaths, 1 association and 1 magazine.

The negative development has to be attributed to the negative attitude of the government and the traditional doctors, the lack of unity in the group of homoeopathic doctors and the absence of leading figures. But the main cause was undoubtedly the enormous progress made in the medical sector from the eighties of the 19th century onwards. This put an end to the ideal breeding-ground for therapeutic scepticism, and the number of dissidents – among the doctors as well as among the medical public – was reduced to a minimum.

Tabel 1

Het aantal homeopathische artsen en de verhouding tussen dit aantal en de rest van het geneesherencorps in België, 1874-1914

	Aantal homeopaten (1)		Aantal artsen (3)	Aantal allopaten	Aantal allopaten per homeopaat
	a	b (2)			
1874-75	55-59	70	1922	1867-1863	33,9-31,5
1879	47-49	50 (1881)	2060	2013-2011	42,8-41,0
1884	44-46	70 (1886)	2288	2244-2242	51,0-48,7
1889	42-43		2567	2525-2524	60,1-58,6
1894	47-51	70-75	2994	2947-2943	62,7-57,7
1899	47-50	30 (1900)	3537	3490-3487	74,2-69,7
1904	34-36		3915	3881-3879	114,1-107,7
1909	28-30	30 (1911)	4201	4173-4171	149,1-139,0
1913-14	29-31		4426	4397-4395	151,6-141,7

1. Omtrent het juiste aantal homeopaten hebben wij geen zekerheid. Kolom b bevat de gegevens die de homeopaten zelf opgaven, terwijl kolom a onze eigen berekeningen weergeeft. Hier vinden wij een meer reële benadering van de toenmalige situatie. Een exact cijfer opgeven blijft niettemin moeilijk. Zo zijn in de tabel wellicht ook homeopaten opgenomen die omwille van ziekte of leeftijd niet meer actief zullen geweest zijn. Anderzijds lijkt het ons onwaarschijnlijk dat we voor elk tijdstip alle aanhangers van Hahneman zouden kunnen volgen hebben.

2. M[ARTINY], *Variétés*, RHB, I, 1874, 7, p. 218; VAN DEN BERGHE G., *De homeopatie en hare tegenstrevers*, Brugge, E. Gailliard, 1881, p. 145; SCHMITZ B., *Congrès homoeopathique international de Bâle. 1886*, UH, I, 1886, 1, p. 20; DE COOMAN J., *De l'état...*, p. 38; LARDINOIS, *Progrès de ...*, pp. 238-244; VAN DEN BERGHE S., *L'homoeopathie en Belgique. Rapport présenté au congrès homoeopathique international (Londres, 1911)*, JBH, XVIII, 1911, 4, p. 153.

3. CRABBE P., *Contributions à l'étude du développement des professions consacrées à l'art de guérir sur le territoire actuel de la Belgique de 1795 à nos jours*, Recherches économiques de Louvain, XXVIII, 1962, 8, pp. 764-765. Voor de jaren 1874-1875 namen wij het aantal artsen uit 1875, voor 1913-1914 beschikten wij enkel over het cijfer van 1913.

Tabel 2

Hat aantal homeopaten in de provincies, in verhouding tot de bevolking, 1874-1914

provincie	bevolking (1)	gemiddeld aantal homeopaten (2)	(maximaal) aantal inwoners per homeopaat (3)
Brabant	1.267.266	15,11	83.869
Oost-Vlaanderen	1.027.077	8,55	120.125
Antwerpen	829.095	5,33	155.552
West-Vlaanderen	802.442	3,55	226.040
Henegouwen	1.138.914	4,00	284.728
Luik	824.802	1,55	532.130
Namen	346.213	0,66	(524.565)
Luxemburg	217.191	0,11	(1.974.463)
Limburg	241.270	0,00	/

1. Het betreft hier de "population de fait" van 31 december 1900. *Exposé de la situation du royaume de 1876 à 1900, tome II*, Bruxelles, G. Piquart, 1912, pp. 2-3.

2. We verkregen deze cijfers door de verblijfplaatsen van de door ons gekende homeopaten na te gaan tussen 1874 en 1914. Daarbij werd gewerkt met vijfjaarlijkse doorsnedes, waarna een gemiddelde per provincie werd berekend. Aangezien niet van elke arts de woonplaats is gekend, verdienen deze cijfers dus nog een opwaardering. Voor een meer correcte weergave van de situatie, zie tabel 1.

3. Voor Namen en Luxemburg werd het bekomen resultaat tussen haakjes geplaatst, aangezien het reële bevolkingscijfer voor deze provincies overschreden was.

Tabel 3

Het homeopathisch aanbod ten opzichte van het globaal medisch aanbod per provincie (1874-1914), met x = het getal dat aangeeft hoeveel keer het medisch, homeopathisch aanbod kleiner is dan de globale medische bezetting (1)

provincie	bevolking in 1900 (2)	aantal artsen in 1900 (3)	aantal inwoners per arts	(Max.) aantal inwoners per homeopaat	x
Brabant	1.267.266	922	1.374	83.869	61
Oost-VL.	1.027.077	460	2.232	120.125	53,8
Antwerpen	829.095	397	2.088	155.552	74
West-Vl.	802.442	322	2.492	226.040	90,7
Henegouwen	1.138.914	563	2.022	284.728	140
Luik	824.802	495	1.666	532.130	319
Namen	346.213	193	1.793	(524.565)	(292)
Luxemburg	217.191	98	2.216	(1.974.463)	(891)
Limburg	241.270	94	2.566	/	/

1. Als criterium voor het globaal medisch aanbod namen we het totaal aantal artsen.

2. *Exposé de...*, pp. 2-3.

3. *Ibid.*, p. 159.

Tabel 4

Stad en platteland: het aantal homeopaten in de periode 1874-1914 (1)

	1874-75	1879	1884	1889	1894	1899	1904	1909	1914-14	Totaal	Gemiddelde per jaar
Stad	39	37	34	32	41	44	29	25	25	306	34
Platteland	8	7	7	7	4	2	3	3	3	44	4,8
	47	44	41	39	45	46	32	28	28	350	38,8

1. Het onderscheid stad-platteland werd gemaakt op basis van het criterium van 5000 inwoners. De gemeenten die in de tabel zijn verwerkt, werden ingedeeld op basis van de bevolkingscijfers van 1890. *Population. Recensement général du 31 décembre 1890, publié par le ministre de l'Intérieur et de l'Instruction publique, Bruxelles, A. Lesigne, 1893, passim.*

Tabel 5

Het aantal homeopaten in Brussel, 1874-1914

	1874-75	1879	1884	1889	1894	1899	1904	1909	1913-14	Totaal	Gemiddelde	Percentages	
Brussel	13	11	10	10	14	20	12	12	12	114	12,66	83,8	32,5
Brabant	18	15	13	12	17	22	13	13	13	136	15,11	100	
België	47	44	41	39	45	46	32	28	28	350	38,88		100